

О. В. ФЕНІН

(Львів)

ЗНАХІДКИ РИМСЬКИХ МОНЕТ У ПРИКАРПАТТІ

Оформлення східних слов'ян, їх суспільноекономічного ладу, політичного устрою, культури, що завершується протягом киеворуського періоду, було результатом довгочасного історичного розвитку, вирішальним етапом якого, як показали дослідження радянських учених, був кінець I тисячоліття до н. е. і перші століття н. е.

Саме тоді автохтонні землеробські племена внаслідок бурхливих історичних подій, що відбулись у зоні їх сусідства з античним світом, пройшли складний процес поступової консолідації, в результаті якого був створений новий етнічний масив — ранні слов'яни. В цьому етногенічному процесі взяли участь землеробські племена середньодніпровської культури полів поховань з її західною, північнокарпатською периферією, венеди та лугійські племена верхів'я Орди. Ядром ранніх східних слов'ян були племена Середньої Наддніпряни, до яких приєдналися сусідні споріднені, а також фракійські племена.

Історичною передумовою ранньослов'янського періоду розвитку землеробських племен північного Причорномор'я і Прикарпаття була скіфська епоха. Важливу роль у процесі історичного розвитку ранньослов'янських племен відіграли зв'язки місцевих землеробських племен з античним світом.

I

Археологічні пам'ятки, доповнені подекуди письмовими джерелами, дають можливість відтворити картину історичного розвитку племен Дніпровсько-Дністровського межиріччя в останні століття до н. е. і в перші століття н. е.

В області середнього Дніпра в цей час розвивається культура полів поховань корчоватсько-зарубинецько-черняхівського типу. Південно-західна периферія цієї культури досягає Середньої і Верхньої Наддністрянщини. У той час у Прикарпатті розвиваються аналогічні липицька культура та культура підкарпатських тілопальних курганів, а далі на північний захід — шеворська культура.

Інвентар усіх цих культур, за винятком шеворської, має виразно-окреслений землеробський (культура полів поховань, липицька культура) або скотарський (культура підкарпатських тілопальних курганів) характер.

Суспільноекономічний характер шеворської культури — землеробський, але це чітко не виявляється в інвентарі пам'яток цієї культури, знайдених на наших землях. Зате пам'ятки основної території поши-

рення пшеворської культури (території сучасної Польщі), безумовно, свідчать про її приналежність землеробському населенню з розвиненим воєнним побутом.

На території західних областей Української РСР відмічено 266 знахідок римських монет; у 26 пунктах були знайдені різні предмети римського походження; у 16 пунктах — ті й інші. Знахідки здебільшого зосереджуються в басейні верхнього Дністра, переважно в лівобережній його частині (район поширення пам'яток липицької культури). На північному Поділлі та на Волині (ареал поширення пам'яток культури полів поховань) знахідок виявлено не менше, але їх скупчення не таке інтенсивне. Мало виявлено знахідок (близько 30) на північнокарпатському (північна група підкарпатських тілопальних курганів) та на південнокарпатському (понад 20) підгір'ї (південна група підкарпатських тілопальних курганів)¹, а також на Верхньому Посанні (східна периферія пшеворської культури) (понад 10).

До складу імпортованої римської ремісної продукції входять: глиняний посуд (сім цілих амфор і декілька фрагментів, глек, фрагменти чарки типу *terra sigillata*, чарка типу *terra nigra*); металевий, бронзовий посуд (три невеликі казани, цілий глек та фрагменти глеків, миска); скляний посуд (три кухлі, мисочка, два глиняні світильники); фігурки (п'ять бронзових та скляна); два амулети, бронзова вотивна ручка.

З 31 скарбу монет 12 скарбів було виявлено на північно-східних околицях Прикарпаття (область культури полів поховань), 12 — у наддністрянській смузі (район липицької культури), 5 — на північному й південному Карпатському підгір'ї (північна й південна групи підкарпатських курганів), 2 — у Верхньому Посанні (східна периферія пшеворської культури).

Переважна частина римських монет, знайдених на території західних областей Української РСР, карбована в другій половині I ст. і першій половині III ст. н. е. Особливо багато монет періоду Антонінів. Інші монети як більш ранніх періодів (на зламі літочислення), так і пізніших (друга половина III—V ст. н. е.) представлені поодинокими екземплярами.

Окремо треба спинитися на хронології карбування монет, з яких складалися скарби. Для висновків про час їх карбування можна скористатися лише 11 скарбами з складом монет, які майже всі можуть бути визначені, і частково шістьма скарбами, склад яких дає підставу для деяких хронологічних припущень. Решту знахідок датувати важко, а іноді й зовсім неможливо: з трьох скарбів збереглися лише одна-дві монети, а відносно хронології карбувань монет інших 11 скарбів немає ніяких даних.

Скарби з хронологічно визначеним складом монет можна поділити на дві основні групи: перша група, яка складається з 14 скарбів монет, може бути датована від I до II—III ст. ст. н. е.; друга група, що складається лише з трьох скарбів, датується від I—II до IV ст. ст. н. е.

Склад скарбів другої групи неповний, але його збережена частина дуже інтересна.

Перший із скарбів другої групи — це скарб з с. Борочичого, Берестечківського району, Волинської області. Він складався з великої кіль-

¹ Характер закарпатських археологічних пам'яток доби полів поховань і межі їх територіального поширення поки що мало з'ясовані. Значним вкладом у їх вивчення було дослідження М. Ю. Смішка в с. Ізі, Хустського району, Закарпатської області, де виявлено аналогічну північнокарпатську групу тілопальних курганів. Див. „Археологічні пам'ятки УРСР“, т. III, вид. АН УРСР, К., 1950.

кості золотих і срібних монет 79 — 211 рр. (їх вага 9 ка) і золотого медальйону Іовіана (363—364 рр.), знайдених у двох срібних глеках і глиняній двовухій посудині біконічної форми візантійської роботи.

Друга знахідка — це 25 золотих монет 117—378 рр. із скарбу, виявленого в с. Брестові, Мукачівської округи, Закарпатської області, з яких 10 монет мали прикріплені вушка, а три — продірявлені.

Третій скарб — із с. Чернівца, Лисецького району, Станіславської області — найцікавіший. З цього скарбу збереглося лише 45 монет, між якими, крім римського карбування 44 р. до н. е. — 375 р. н. е., були палестинські монети I ст. до н. е. — I ст. н. е., а також візантійські й арабські монети. Всі вони знайдені в одній посудині в курганному похованні з тілопокладенням. Особливість цієї знахідки полягає в тому, що поряд з римськими монетами в одному комплексі були візантійські й арабські монети.

Знахідки римських монет, виявлені в комплексних пам'ятках місцевого населення доби полів поховань, рідкі. До таких знахідок належить срібна монета Траяна з поселення культури полів поховань у с. Великі Вікнини, Великодедеркальського району, Тернопільської області, стерта невизначена монета з с. Кривенького, Пробіжнянського району, тієї ж області (поховання липицької культури), два срібні динарії Адріана з с. Блищанки, Заліщицького району, Тернопільської області (поховання перших століть н. е.) і з с. Жовтанців, Куликівського району, Львівської області (поховання перших століть н. е.)¹.

Крім цього, є, здається, всі підстави говорити про приналежність знахідок з с. Неслухова, Новомилятинського району, Львівської області (монети Траяна й Фаустини) та з с. Городниці, Городенківського району, Станіславської області (монети Гальби й Антоніна Пія) до місцевих поселень полів поховань.

Так само і знахідки із сс. Звенигорода (карбування часів республіки, монети Траяна, Андріана, Антоніна Пія), Гринєва, Бобркського району, Львівської області (невизначені монети), Кристинополя, Сокальського району, Львівської області (бронзові монети Кріспа і Костянтина II), Слобідки, Гвоздецького району, Станіславської області (невизначені монети), Шипинців, Кіцманського району, Чернівецької області (монети Антоніна Пія, Фаустини), очевидно, можна пов'язувати з могильними пам'ятками липицької й пшеворської культур, відомими в цих місцевостях.

Хоч кількість римських монет у комплексних культурних пам'ятках не значна, проте це не зменшує їх наукового значення. Збіжність їх територіального розміщення з ареалом поширення місцевих пам'яток полів поховань промовляє сама за себе.

Слід підкреслити крім того наявність територіального зв'язку верхньодністрянської групи знахідок римських монет з аналогічними пам'ятками Середньої Наддніпряни², а також із закарпатським і повислянським їх скупченнями. Зокрема зв'язок прикарпатського скупчення знахідок римських монет з середньодніпровським можна пояснити поширенням на цих територіях культури полів поховань, що дає підставу правильно визначати прикарпатські знахідки. Тому розгляд знахідок римських монет Прикарпаття має бути тісно пов'язаний

¹ Культурна приналежність двох останніх поховань через недостатню документацію їх дослідження, подану в літературі, не визначена. Проте її хронологічна приналежність доби полів поховань безсумнівна.

² На це звернув увагу ще В. Г. Ляскоронський (Находки римских монет Среднего Приднепровья, Труды XI АС, т. I, М., 1901, стор. 464).

з аналогічними знахідками Середньої Наддніпрянщини, тим більше, що хронологія карбування римських монет, знайдених у західних областях Української РСР, збігається з хронологією знахідок, які походять з великої території Східної, Центральної і Північно-Західної Європи. Досліди показали, що більшість цих знахідок — це монети від I до першої половини III ст. н. е.¹ Отже, знахідки римських монет з Верхньої Наддніпрянщини, як і сусідніх територій, не є якимось випадковим явищем, і вивчення їх може дати основу для інтересних історичних висновків.

II

В останніх працях радянських істориків і археологів, присвячених питанню етногенезу ранніх слов'ян, з'ясовано походження і роль римських монет, знайдених у Дніпровсько-Дністровському межиріччі. В цих працях переконливо доведено, що знахідки римських монет у Середній Наддніпрянщині й Прикарпатті є доказом торговельних зв'язків цих територій з Римом².

Думка про торговельне походження римських монет не нова. Її висловив ще в другій половині XIX ст. В. Б. Антонович³. Але його гіпотеза не була належно обгрунтована, відзначаючись механічним перенесенням суспільноекономічних рис феодального суспільства на відносини перших століть н. е., і навіть містила в собі положення „готської теорії“⁴.

Лише радянські дослідники дали повне обгрунтування цього погляду на основі глибокого аналізу політикоекономічних відносин, які створилися наприкінці I тисячоліття до н. е. і в перших століттях н. е. на території Дніпровсько-Дністровського межиріччя, з одного боку, і в межах Римської імперії, з другого.

Зовнішня політика Риму кінця I тисячоліття до н. е. і перших століть н. е. виявилася в територіальних загарбаннях і торговельно-економічній експансії. Низька продуктивність землеробства Сіцилії, Сардинії, Іспанії, Північної Африки, Єгипту, Галії, оснований на підневільній праці рабів, які нерідко повставали (перше й друге сіцилійські повстання рабів, повстання Спартака, в яких брали участь збіднілі селяни), напевно, викликала перебої в постачанні хлібом, що відбивалося на настроях зубожілого міського населення.

Повстання I—II ст. н. е. на території Єгипту — основної житниці Римської імперії в цей період (фівайдські заворушення середини

¹ П. Н. Третьяков, *Восточнославянские племена*, М.—Л., 1948, стор. 68; S. Bolin, *Fynden av romerska munt i det fria Germania*, Lund, 1926, Скорочений переклад цієї роботи на німецьку мову: *Die Funde romischer und byzantinischer Munzen im freien Germanien*, XIX. Bericht der Röm. — Germ. Kommission, Frankfurt am Main, 1930, ss. 90—91, 98—99, 102—103, 114, 136—139, tfl. 1—2, 4—5; M. Gutowski, *Handel rzymski na ziemiach polskich*, w. I, II, III w. *Szkic historyczno-numizmatyczny*, „Charisteria C. Morawski“, Kraków.

² Б. А. Рыбаков, *Ремесло древней Руси*, изд. АН СССР, 1948, стор. 42, 43; П. Н. Третьяков, *Восточнославянские племена*, М.—Л., 1948, стор. 45—46; Б. Д. Греков, *Киевская Русь*, М.—Л., 1944.

³ В. Б. Антонович, *Описание клада, содержащего римские монеты III—IV столетия*, ДТМАО, VII, 1878, стор. 241—244; *Описание монет и медалей, хранящихся в нумизматическом музее университета св. Владимира*, вып. I; *Монеты и медали древнего мира*, Университетские известия, К., 1896 (а також окремий відбиток, К., 1896, стор. 252); *Публичные лекции по геологии и истории Киева*, К., 1897, стор. 36—37.

⁴ Пор. М. К. Каргер, *К вопросу о древнейшей истории Киева*, Советская археология X, стор. 240. Це стосується також праці В. Г. Ляскоронського, *Римські монети, які знайдено на території Києва*, Український музей, зб. I, К., 1927. Пор. М. К. Каргер, *Указ. твір*, стор. 253.

І ст. н. е., повстання 152—154 рр., під час якого загинув префект Єгипту, повстання буколів 172—177 рр.)¹ викликали особливі труднощі.

На початку нашої ери центром уваги римської зовнішньої політики стала Нижня Наддунайщина, Причорномор'я² і Прикарпаття з їх розвиненими землеробськими культурами. Внаслідок жорстокої боротьби була окупована Нижня Наддунайщина і частково Південне Прикарпаття, в результаті чого були налагоджені зв'язки також з північнопричорноморськими центрами. Решта глибинної території (Дніпровсько-Дністровське межиріччя) була лише областю торговельно-економічної експансії.

З другого боку, аналіз археологічних пам'яток культури полів поховань Середньої Наддніпрянщини і Верхньої Наддністріянщини з розвиненим гончарним виробництвом, ювелірною продукцією і залізними виробами свідчить про те, що в перших століттях н. е. починається в цих областях поступовий розвиток ремесла та його відокремлення від землеробства. Цей ступінь суспільно-економічного розвитку свідчить, що східні ранньослов'янські племена знаходилися тоді в стадії повільного розкладу первіснообщинного ладу і переходу до класового суспільства. З часу здійснення другого розподілу праці з'явилася в ранньослов'янських племен Середньої Наддніпрянщини і Верхньої Наддністріянщини можливість товарного виробництва, а разом з тим і торгівлі не лише всередині своєї племінної території, але й з віддаленими областями.

Які товари місцевого виробництва могли віддавати східні ранньослов'янські племена за римські монети та інші, досить нечисленні, предмети римського виробництва? Навряд, щоб це були вироби ремесла. Високо розвинене гончарне ремесло, безперечно, могло виділити для експорту навіть значну кількість своїх виробів, але нетривкість матеріалу цих виробів не давала можливості транспортувати їх на далеку відстань³. Ця галузь ремесла була розвинена в самій Італії і римських провінціях. Ювелірно-емальовальні майстерні також були поширені всередині Римської імперії. І нарешті, залізообробне ремесло було ще на такому ступені розвитку, який міг забезпечити лише внутрішню потребу і попит сусідніх племен.

Зате землеробство з його плуговим обробітком землі⁴, що був обумовлений розвитком ковальського ремесла, могло давати продукцію для торгівлі з Римом. Основним товаром, який купував Рим у східних ранньослов'янських племен і за яким кидалися римляни в усі кінці античного світу, було зерно. Скупчення більшості знахідок римських монет у районі поширення землеробських культур (культура полів поховань, липицька культура) підтверджує цю думку. А збіжність руських і римських метрологічних одиниць сипких тіл (амфореус-квартантал-четверик — 26,26 л, медимн-полосміна — 52,52 л) свідчить про широкі розміри торгівлі хлібом та її довготривалість⁵.

Крім зерна, предметом торгівлі могли бути мед, віск, шкури⁶, що

¹ Див. ВДИ, 1947, № 1, стор. 6.

² Причорноморські колонії були приєднані ще в першій половині I ст. до н. е. (Ліцій-Лукул, консул 73 р.). Однак вони через відсутність прямих сухопутних шляхів, які проходили землями фракійських племен, не давали Риму сподіваної користі (вторгнення Бурбисти в Ольвію в 64—50 рр. до н. е.).

³ П. Н. Третьяков, Восточнославянские племена, М.—Л., 1948, стор. 71; пор. Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, изд. АН СССР, 1948, стор. 70.

⁴ Про це свідчать наральники, виявлені під час розкопок. Пор. Є. В. Махно, Поселення культури полів поховань північно-західного Правобережжя, Археологічні пам'ятки УРСР, т. I, вид. АН УРСР, К., 1949, стор. 169.

⁵ Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, изд. АН СССР, 1948, стор. 42—43.

⁶ П. Н. Третьяков, Восточнославянские племена, М.—Л., 1948, стор. 46.

їх давали побічні галузі землеробства — бджільництво, скотарство, мисливство.

Деякі райони (глибинна лісостепова область населення полів поховань; гірське, північне і південне карпатське підгір'я з його скотарською культурою підкарпатських тілопальних курганів) могли доставляти виключно скотарсько-мисливські продукти. По аналогії із скіфо-грецькою торгівлею можна, здається, говорити про торгівлю шкурками видр і бобрів. Можливо, що експортувалися і шкурки куниць¹.

Є всі підстави для того, щоб припускати торгівлю худобою. Термін, який був за часів Київської Русі вживаний для означення грошей, може, здається, свідчити про товарообмінне значення худоби в ранній період. Для скіфського періоду таке значення худоби засвідчене письмовими джерелами; цілком імовірно, що таке ж значення мала худоба і в ранньослов'янську добу.

Можливо, східні ранньослов'янські племена продавали Риму також і янтар. Поклади найкращого сорту янтарю-сукциніту засвідчені як для Підкарпаття, так і для Наддніпрянщини².

Великий достаток хліба, особливо проса і пшениці, поряд з великою кількістю худоби, відзначає за антського часу на території Середньої Наддніпрянщини і Прикарпаття Маврикій Стратег. Високий ступінь розвитку землеробських племен культури полів поховань і липицької культури дає підстави припускати, з одного боку, велику кількість хліба в перші століття н. е., а з другого, — його експорт.

Хто був безпосереднім організатором торгівлі східних ранньослов'янських племен з Римом, — невідомо. Можливо, що посередниками в цій торгівлі були північнопричорноморські міста. Історичні джерела свідчать, що Крим постачав зерном Грецію і Малу Азію. Навряд, щоб Крим мав можливість за рахунок власних хлібних ресурсів задовольняти потребу в хлібі цих двох територій. Імовіріше, що Крим у скіфський період зосереджував у своїх руках торгівлю середньодніпровським хлібом. Певно, таке ж значення для Середньої Наддніпрянщини і Надбужжя мала Ольвія, а для Наддніпрянщини — Тіра.

Отже, на підставі зазначених матеріалів маємо можливість розв'язати питання про походження і роль римських монет у Дніпровсько-Дністровському межиріччі. Римські монети з'явилися на цій території переважно внаслідок торговельних зв'язків східних ранньослов'янських племен з Римом. Основним доказом торговельного походження римських монет є інтенсивність їх проникнення.

Цілком імовірно, що римські монети використовувались не тільки в зовнішній торгівлі, але були також і своєрідною внутрішньою обмінною одиницею, подібно певною мірою до того, як пізніше візантійські і куфічні монети були обмінною одиницею в Київській Русі.

Основним доказом внутрішнього обігу римських монет є знахідки скарбів, інколи з великою кількістю римських монет, склад яких охоплює карбування широкого хронологічного діапазону. Такі скарби могли утворитися лише внаслідок поступового нагромадження матеріальних цінностей протягом декількох поколінь у руках окремих родин, як, наприклад, скарб з с. Бертишів, Новострілищанського району, Дрого-

¹ Пор. товарообмінне значення цих шкурок у Київській Русі, що залишилося навіть як один з термінів на означення грошей (куна).

² W. Antoniewicz, *Pochodzenie i gatunki bursztynu w Europie*, *Wiad. Arch.*, VIII, 1923, str. 121—122; T. Sulimirski, *Scytowie na zach. Podolu*, *Lwów*, 1936, str. 26. Пор. також свідoctво Присціана, В. В. Латышев, *S. C.*, II, 1—2, стор. 437—438.

бицької області, де було знайдено 249 монет карбування 54—217 рр.; скарб з с. Касперівців, Заліщицького району, Тернопільської області, що складався з понад 1000 монет 117—235 рр.; у с. Киверцях, Волинської області виявлено монети 96—192 рр. (кількість невідома); у с. Красіїв, Коропецького району, Тернопільської області знайдена 2281 монета 69—192 рр.; у с. Мочередах, Крукеницького району, Дрогобицької області монети 69—180 рр. (кількість невідома).

Можна навести багато доказів, що підтверджують внутрішній обіг римських монет. За свідченням Таціта¹, германські племена прикордонної зони, яких він виразно відокремлює від племен глибинної смуги з їх товарообміном, охоче приймали давню монету республіканського карбування, яка після 269 р. до н. е. (закон про карбування срібної монети, введення монетарної одиниці „динарія“) була переважно срібною². Можливо, що між германськими племенами, про які згадує Тацит, були також деякі західні ранньослов'янські племена, яких римський письменник через свою необізнаність не відрізняв від германських племен. Але й без свідчення Таціта видно, що у ранньослов'янських племен; зокрема східних слов'ян, найбільше цінилися срібні монети. Вони абсолютно переважають як у складі скарбів, так і між окремими знахідками.

Внутрішній обіг римських монет поряд з товарообміном (обмін на шкурки куніць, худобу) проіснував до раннього періоду часів Київської Русі, коли він був замінений візантійськими і арабськими монетами. На це вказує знаходження скарбу (щоправда, поки що єдине) у с. Чернієві, Лисецького району, Станіславської області, виявленого в курганному похованні з тілопокладенням. Поряд з римськими монетами карбування 44 р. до н. е. — 375 р. н. е. в одній посудині виявлено палестинські монети на зламі літочислення, а також, що найважливіше, візантійські й арабські монети³. Можливо, що про це свідчать також знахідки римських монет у ранньослов'янських шарах городищ Київської Русі (знаходження бронзової монети Елагабала в нижньому шарі Райковецького городища⁴).

Деякі буржуазні дослідники заперечували походження римських монет на слов'янських землях шляхом торгівлі. Якщо поява римських монет на нашій території була пов'язана з торгівлю, говорили вони, то ці монети повинні були б скупчуватися головним чином на поселеннях і могильниках⁵. Відповідь на ці заперечення дають знахідки римських монет у вигляді скарбів.

¹ С. Tacitus, *Germania*, V, 14—16.

² Pauly-Wissowa, *Real-Encyclopädie...* (Hultsch, Denarius), Stuttgart, 1905, s. 203—204.

³ B. Janusz, *Zabytki przedhistoryczne Galicyi usch.*, Lwów, 1918, Nr. 514. Монет виявлено велику кількість, проте їх збереглося лише 45; решту монет переплавили на дзвони. На подібний скарб, що складався з римських і кувачних монет, натраплено також на території Польщі (с. Добжица, Великопольща). Див. W. Antoniewicz, *Archeologia Polski*, Warszawa, 1928, str. 265.

⁴ В. К. Гончаров, Райковецьке городище, вид. АН УРСР, К., 1950.

⁵ Інші дослідники, розвиваючи цю думку, твердили, що майже всі знахідки римських монет є доказом поселень, а їх територіальне поширення — слідами розселення людності доби полів поховань. Пор. С. Fredrich, *Funde antiker Münzen in der Provinz Pozen*, *Zeitschr. der Histor. Gesellschaft für die Provinz Pozen*, XXIV, 1909, s. 232. Цього погляду дотримувалися також В. Б. Антонович і В. Г. Ляскоронський. У своїх працях вони на основі римських монет, знайдених на території Києва, говорили про існування на місці феодального Києва поселення міського типу перших століть н. е. — передвісника майбутньої „матері городів-русських“. Пор. М. К. Каргер, К вопросу о древнейшей истории Киева, *Советская археология*, X, стор. 243, 252.

Спостережено, що численні знахідки скарбів як раніших історичних епох, так і скарбів ранньослов'янського періоду та часів Київської Русі трапляються звичайно поза поселеннями.

Про це ж свідчить і Маврикій Стратег, який писав: „Необхідні для них речі вони (анти. — О. Ф.) закопують у тайниках, нічим зайвим відкрито не володіють...“. Ці слова сказано про антські скарби VI—VII ст. ст., але подібний спосіб зберігання цінностей мав бути також у безпосередніх предків антив — ранньослов'янських племен доби полів поховань, які жили в Середній Наддніпрянщині і на Прикарпатті. Як скарби треба розглядати не лише знахідки скупчень римських монет, але навіть поодинокі монети, які мали для їх власника велику цінність. Здається, що така інтерпретація знахідок окремих поодиноких монет імовірна¹.

Проте не всі знахідки римських монет траплялися поза поселеннями. Багато з них, особливо окремі монети, зберігались їх власниками на поселеннях як обігова монета. Загалом же таких знахідок досі виявлено мало, що пояснювалося незадовільним станом дослідження пам'яток доби полів поховань у західних областях Української РСР. З усіх встановлених тут досі 52 пунктів з пам'ятками доби полів поховань досліджувались лише чотири поселення². На двох поселеннях знайдено і монети. Можливо, що далші систематичні розкопки цих поселень широкими площами таких знахідок виявлять більше.

Поряд з поглядом про торговельне походження римських монет у Дніпровсько-Дністровському межиріччі були й інші спроби з'ясувати це питання.

Деякі автори, наприклад, спробували пов'язати знахідки римських монет на нашій території з переселенням алан та інших кочових племен у період „великого переселення народів“.

В. Г. Ляскоронський вважав, що знахідки римських монет у Середній Наддніпрянщині і Надбужжі, Прикарпатті та Подонні з'явилися тут внаслідок не тільки торговельних стосунків, а швидше внаслідок численних воєнних походів місцевих племен у східноримській області, які провадилися або самостійно, або в союзі з своїми найближчими західними сусідами — гетами і даками³.

Д. Я. Самоквасов пояснював появу римських монет на території східних і західних слов'ян переселенням гетодаків.

Проте з усіх західноукраїнських знахідок лише скарб римських монет із с. Борочичого, Берестечківського району, Волинської області, частково придбано під час воєнних дій. Срібні й золоті монети Борочичького скарбу (79—211 рр.) доповнюються золотим медальйоном Іовіана (363—364 рр.), двома срібними глеками-флягами і глиняною двовухою посудиною біконічної форми, в яких були знайдені монети, а також золотою тарілкою. Всі посудини мають характер пізньоримських — візантійських виробів.

Риси пізньоримської — візантійської роботи особливо помітні на одному з глеків, орнаментованому рослинним мотивом у формі пальмет

¹ Пор. S. Bolin, *Fynden av romevska munt i det fria Germania*, Lund, 1926, s. 114. Таке значення приписує С. Болін поодиноким золотим монетам. Думаємо, що за тодішньої цінності срібних монет у східних раних слов'ян, як у сусідніх племен, це тим більш належать до срібних карбувань.

² Подібний стан дослідження пам'яток культури полів поховань у східних областях Української РСР. Пор. Є. В. Махно, *Поселення культури полів поховань північно-західного Правобережжя*, Археологічні пам'ятки УРСР, I, К., 1949, стор. 153.

³ В. Г. Ляскоронський, *Римські монети, які знайдено на території Києва*, Український музей, зб. I, К., 1927, стор. 464.

і аканфового листа. Найближчою його аналогією відносно форми і частково орнаментального мотиву є глек з Концешті (Молдавія), датований IV—V ст. ст.¹

Така аналогія є підставою вважати час IV—V ст. ст. датою виготовлення борочицької посудини в одній з ювелірних пізньоримських майстерень. Очевидно, дата її завезення на територію Прикарпаття і використання для збереження скарбу римських монет — ще пізніша. Тому верхні хронологічні межі борочицького скарбу можна віднести до межі IV—V ст. ст., а дату його поховання на V ст., а може й на пізніший час.

Багатство борочицького скарбу (9 кг монет, два срібні глеки, золота тарілка)² та характер складу дуже наближують його до античних скарбів. Можливо також, що походження цього скарбу слід пов'язувати з воєнними діями середини I тисячоліття, які відбувалися поміж східними ранньослов'янськими племенами і Римською імперією, зокрема її східною частиною — Візантією.

Склад збереженої частини скарбу виразно розподіляється на дві хронологічні групи: до першої належать монети 79—211 рр.; до другої — медальйон (363—364 рр.) і посудини IV—V ст. ст. Така картина хронології збереженої частини скарбу, якщо тільки можна робити висновки на її основі, свідчить про те, що скарб комплектувався в два періоди. Спочатку нагромаджувалась його монетна частина, починаючи з кінця I до початку III ст. ст. н. е. включно, шляхом торговельних зв'язків з Римом. Пізніше скарб поповнився медальйоном Іовіана (363—364 рр.) і посудинами IV—V ст., в яких він був закопаний. Друга частина скарбу, найімовірніше, є воєнним трофеєм.

Як доказ появи римських монет внаслідок воєнних дій або дипломатичних взаємовідносин, що нерідко виникали в ході розгортання війни, наводились факти знахідок римських медальйонів. На думку деяких дослідників, римські медальйони вручалися вождям прикордонних племен, щоб добитися їх прихильності³. Можливість такого походження вони припускали майже щодо всіх знахідок римських монет поза межами колишньої римської держави. Цей погляд не був, проте, прийнятий в пізнішій нумізматиці-історичній літературі, в якій значення римських медальйонів пояснюється подвійно: по-перше, це були монети, вартість яких у кілька раз перевищувала вартість звичайних обігових одиниць; по-друге, це були меморіальні медалі. Карбувалися вони рідко, звичайно для увіковічення пам'яті володарів та визначних історичних подій (перемоги, тріумфи, ігрища та ін.)⁴.

На території західних областей Української РСР знайдені три римські медальйони⁵. Крім згаданого вище медальйона у с. Бранах, Берестечківського району, Волинської області, виявлено ще два медальйони Траяна в скарбі римських монет I—II ст. н. е. Виявлення медальйонів у скарбах монет свідчить про їх монетарну роль у східноранньо-

¹ J. Piotrowski, Skarb boroczyski, Lwów, 1929, s. 14, 21, 23.

² За інформацією робітників, які випадково натрапили на скарб під час земляних робіт і розподілили між собою більшу його частину, виявлено було 50—60 кг монет, що містилися в срібних банках і глиняних посудинах. Див. J. Piotrowski, Skarb boroczyski, Lwów, 1929, s. 9.

³ Пор. Regling, Röm. Denarfund, Zeitschr. f. Numismat., XXIX, s. 28; E. Petersen, Mainz Zeitschr. XXVIII, 1936, s. 51.

⁴ Пор. М. К. Каргер, К вопросу о древнейшей истории Киева, Советская археология, X, стор. 247—248.

⁵ Згадувані в літературі медальйони (сім екземплярів) із с. Ласкового, Володимиро-Волинського району, Волинської області, були, здається, в дійсності золотими монетами-солідами, використаними після прикріплення вушка як прикраси.

слов'янсько-римських взаємовідносинах. Особливо це стосується бранівських медальйонів Траяна із скарбу I—II ст. н. е. — періоду найбільш жвавої торгівлі¹.

Дуже можливо, що невелика частина римських монет була здобута під час війни. Ці спорадичні випадки не можуть змінити основного висновку, що римські монети здебільшого потрапили на нашу територію внаслідок торговельних зв'язків. Особливо характерно, що з моментом активізації воєнних походів східних ранньослов'янських племен на межі II—III ст. ст. надходження римських монет різко зменшується².

III

Кількість надходження римських монет (інтенсивне проникнення в другій половині I—II/III ст. ст., різке зменшення на межі II—III ст. і одиничне надходження від другої половини III ст. до початку V ст.) свідчить про одне й те ж їх торговельне походження. Це ще раз, здається, найпереконливіше доводить, що римські монети в Середній Наддніпрянщині і Прикарпатті з'явилися головним чином внаслідок торгівлі, зокрема торгівлі хлібом.

У ході історичних подій воєнного характеру, що розгорнулися в північно-західному Причорномор'ї і Наддунайщині, а також внаслідок боротьби проти римського панування в Західній Європі та Азії, при одночасному внутрішньому розкладі рабовласницьких відносин, Рим опинився в III ст. н. е. перед безвихідною економічною і політичною кризою. Пожвавлені торговельні зв'язки з населенням Дніпровсько-Дністровського межиріччя були послаблені³ внаслідок нападів східних ранньослов'янських племен.

Відмова від торгівлі з Римом свідчить про високий розвиток виробництва східних ранньослов'янських племен, які, відмовляючись від римського імпорту, були впевнені, що місцеве ремесло забезпечить не лише внутрішній попит, але й попит сусідніх племен. Бронзова ювелірна продукція (емалі III—V ст. ст., вироби зооморфного й антропоморфного стилів IV—V ст. ст.) зовсім не має характеру наслідування римських зразків: навпаки, вона виявляє в основному місцеві традиції скіфського ювелірного виробництва.

Зовсім нечисленні римські монети періоду III—IV ст. ст. проникали, можливо, внаслідок нерегулярних торговельних відносин з північно-причорноморськими містами і фракійськими племенами, які могли підтримувати торговельні відносини з занепалими торговельно-промисловими центрами Римської імперії⁴, використовуючи періоди затишшя і перемир'я в ході протиримської боротьби.

¹ Відносно київського намиста, до складу якого входив, крім трьох римських монет, посріблений бронзовий медальйон Л. Вера (161—169 pp.), В. Г. Ляскоронський висловлював здогад, що це намисто було прикрасою військового значка римських легіонів. Пор. В. Г. Ляскоронський. Римські монети, які знайдено на території Києва, Український музей, зб. I, К., 1927.

² П. Н. Третьяков, Восточнославянские племена, М.—Л., 1948, стор. 68.

³ Там же, стор. 59, 68.

⁴ Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, Держполітвидав, К., 1948, стор. 116. Юлій Капітолін (кінець III — поч. IV ст. н. е.) згадує про фракійця Максиміна, який за Каракалли дослужився до звання центуріона та інших військових ступенів, а за Макріна залишив військову службу, оселився на батьківщині і постійно займався торгівлею з готами та аланами (пор. В. В. Латышев, S. C., т. II, стор. 296). Дуже можливо, що між готами й аланами Ю. Капітоліна жила деяка частина місцевих мешканців північного Причорномор'я і Прикарпаття, на яких, за свідченням англичанин письмових джерел, перейшла етнічна назва згаданих племен. Пор. П. Н. Третьяков, Восточнославянские племена, М.—Л., 1948, стор. 65 і В. В. Латышев, S. C., т. II, стор. 339—340.

Але це вже нерегулярні, позбавлені будь-якої організованості зв'язки. Деяка частина монет, як ми вже про це згадували, могла потрапити на нашу територію внаслідок походів ранньослов'янських племен у римську Наддунайщину.

Гунська навала припинила наплив римських монет. Це відбивають як знахідки скарбів — із сс. Брестів, Мукачівської округи, Закарпатської області (117—387 рр.), Чернів, Лисецького району, Станіславської області (44 р. до н. е. — 375 р. н. е.), — так і знахідки окремих монет (останні монети Гонорія 393—423 рр.).

Такі висновки, зроблені на підставі монетних знахідок, підтверджують також інші археологічні пам'ятки. З аналізу археологічних джерел виходить, що замість перерваних південних зв'язків налагоджуються стосунки з північними племенами області рр. Прип'яті та Березини, верхів'їв рр. Дніпра і Десни (район поширення так званих мініатюрних полів поховань). Ці зв'язки спостерігались і раніше, а за гунського часу вони стають тіснішими, виявляючись не лише у ввозі ремісничої продукції, але також у відпливі деякої частини населення Середньої Наддніпрянщини і Прикарпаття на північ. Як можна зробити висновок на підставі ремісничих виробів, сюди переселились також деякі спеціалісти-ремісники (наприклад, гончарі).

Внаслідок культурних і етнічних зв'язків Середньої Наддніпрянщини і Прикарпаття із сусідніми північними областями та з територією північно-західного Причорномор'я в ранішому періоді, східні ранньослов'янські племена прийшли до культурної та етнічної консолідації. В цьому зближенні було закладено основу культурно-етнічних особливостей майбутньої Київської Русі.

IV

Підсумовуючи сказане, слід насамперед відзначити важливе значення знахідок римських монет (і скарбів, і окремих монет) у Дніпровсько-Дністровському межиріччі як історичного джерела, що в значній мірі компенсує недостатність письмових відомостей про історичний розвиток цієї території в перші століття н. е.

Походження і значення знахідок римських монет на нашій території можна пояснити лише аналізуючи економічно-політичні відносини кінця I тисячоліття до н. е. — перших століть н. е. в Римській імперії і на території племен східних ранніх слов'ян.

Основною причиною появи римських монет були слов'янсько-римські торговельні взаємини, обумовлені торговельно-економічною експансією Риму, скерованою на здобуття ринку для своїх ремісничо-промислових виробів і джерел землеробсько-скотарських (головним чином землеробських) продуктів, недостачу яких особливо гостро відчував Рим на початку н. е.

Крім того, в процесі розвитку ремесла східних ранньослов'янських племен і його відокремлення від землеробства (поступового здійснення другого розподілу праці) виникла потреба у встановленні зовнішніх торговельних зв'язків для збуту продуктів місцевого виробництва.

Це й було причиною виникнення і розвитку слов'янсько-римської торгівлі, яка здійснювалася давніми шляхами міжплемінних зв'язків населення Нижньої Наддунайщини з Дніпровсько-Дністровським межиріччям.

Невелика кількість римської ремісничої продукції, експортованої на територію племен східних ранніх слов'ян, свідчить про високий рівень

розвитку місцевого ремесла, яке тут розвивалося ще з скіфських часів. Воно обмежалося в основному введенням окремих технічних прийомів і знарядь виробництва римського ремесла (застосування удосконаленого гоцарського круга, техніка емалювання).

Найімовірніше, що основним товаром східних ранньослов'янських племен був середньодніпровський і прикарпатський хліб, який вони експортували в Римську імперію, одержуючи за це переважно римські монети.

Про торгівлю хлібом свідчить найбільша інтенсивність знахідок римських монет у межах поширення землеробських культур (культура полів поховань, липицька культура), високий розвиток хліборобства ранньослов'янських племен на основі плугового обробітку землі та існування хлібної торгівлі на території Дніпровсько-Дністровського межиріччя в скіфський період.

Значне зменшення надходження римських монет з моменту активізації воєнних протиримських походів східних слов'ян, обумовлених розвитком воєнно-демократичного ладу, доводить першочергове значення торгівлі як основної причини появи римських монет на нашій території. Воєнні події не можуть вважатися головною причиною появи тут римських монет, однак це не зовсім заперечує можливості їх як другорядної причини проникнення деякої частини нечисленних знахідок римських монет другого періоду надходження (друга половина III — початок V ст. н. е.). Але й в цьому періоді повинні були відігравати деяку роль спорадичні, неорганізовані торговельні зв'язки під час окремих замирень між ранніми слов'янами і Римом.

Крім зовнішньоторговельної ролі римські монети мали своєрідне внутрішньообігове значення. Це доводить масове їх поширення, перевага срібних монет, наявність великих скарбів з широким хронологічним складом, нагромадженням поколіннями всередині багатіючих родів за рахунок внутрішньоплемінного обігового запасу. Збіжність хронології складу скарбів і окремих монет цілком підтверджує значення такого нагромадження, як доказу внутрішнього обігу римських монет у населення Дніпровсько-Дністровського межиріччя.

Внутрішній обіг римських монет тривав тут до киеворуського періоду, коли він був замінений курсом візантійських і арабських монет. Про це свідчить єдина поки що знахідка скарбу, а можливо, також знахідка римської бронзової монети Елагабала в ранньослов'янському шарі Райковецького городища.

А. В. ФЕНИН

НАХОДКИ РИМСКИХ МОНЕТ В ПРИКАРПАТЬЕ

Резюме

Основную часть вещей римского происхождения, найденных в Прикарпатье, составляют монеты. Большинство римских монет — чеканки I—II вв. н. э.; более ранние и более поздние монеты редки. Прикарпатские находки аналогичны подобным же находкам на других территориях и в первую очередь — Среднем Приднепровье. Происхождение римских монет, найденных в Днепровско-Днестровском междуречье, — торговое.

Основным экспортным товаром ранних восточных славян было зерно. В то время как в предшествующую эпоху скифо-греческая торговля носила почти исключительно обменный характер, торговые сношения ранних восточных славян с Римом базировались преимущественно на денежной основе. Торговые отношения между ранними восточными славянами и Римом обуславливались, с одной стороны, высоким развитием пашенного земледелия у славян, а с другой, — разложением рабовладельческих отношений в Римской империи, повлекшим снижение продуктивности сельского хозяйства.

Помимо внешней торговли римские монеты на нашей территории использовались во внутреннем обороте. Весьма возможно, что их оборот длился до начала эпохи Киевской Руси, когда они были заменены византийскими и арабскими монетами.
